

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра економіки та менеджменту

Стахів І.М.

ЛЕКЦІЯ № 3

**Господарський розвиток та економічна думка суспільств
традиційних цивілізацій у VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.
Становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій**

з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»

Для студентів спеціальності 073 „Менеджмент”

Тема 3. Господарський розвиток та економічна думка суспільств традиційних цивілізацій у VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій

План

1. «Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій
2. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час»
3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав
4. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції
5. Господарство та економічна думка Стародавнього Риму
6. Господарство населення на території України в «осьовий час».

Господарство давніх слов'ян

1. «Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій

Період «осьового часу» VIII–III ст. до н. е. (800–200 рр. до н. е.) розглядається як найважливіша віха в історії доіндустріальної цивілізації. **К. Ясперс у праці «Сутність і призначення історії» визначав «осьовий час» як загальнолюдську добу розвитку розуму, людської особистості та свідомості.** В цей час одночасно незалежно один від одного проповідували основоположники релігійно-філософських течій і виникли базові основи світових релігій (джайнізм, буддизм, індуїзм, конфуціанство, даосизм, іудаїзм), конкретна людина була усвідомлена як особистість, яка має відповідальність за свої думки, слова і діяльність, суб'єкт культурно-історичного розвитку. Релігійно-філософсько-етнічна духовність почала впливати на хід історії. К. Ясперс зазначав, що ці процеси не поширилися на всі суспільства Стародавнього світу. Він поділив народи на три категорії: осьові народи, народи, що не знали прориву та первісні народи.

Сучасні дослідники «осьового часу» аналізують його як період глобальної системної трансформації духовного, політичного, економічного та соціального суспільного життя.

Були закладені основи нової духовної культури людства, пов'язані з ідеєю вільного вибору та самореалізації людської особистості. Утверджувалося розуміння місця і ролі людини у суспільстві залежно від особистих здібностей, можливостей та рішучості. Ю Павленко зазначав, що людина відчула свободу і моральне право на незгоду з публічною владою, її осудження та непокору. Формувалася творча активність людини. Зароджувалися філософія, пророцькі релігії, авторська лірика,

індивідуальний портрет. Як професійна сфера виникає наука, знання пов'язують з особистими досягненнями окремих філософів та вчених. Відбувся перехід від ранніх (ранньокласових, локальних) цивілізацій до традиційних (регіональних, зрілих і станово класових) цивілізацій. *Традиційні регіональні станово-класові цивілізації — це друга стадія розвитку доіндустріального суспільства.* Утворилися регіональні імперії: Новоасирійська, Нововавілонська, Ахаменідів на Близькому та Середньому Сході, Маур'ів у Індії, Цинь і Хань у Китаї, Римська у Середземномор'ї. Основні цивілізаційні центри вступають у контакт один з одним.

У технологічному відношенні це був перехід до масового використання залізних знарядь праці, що сприяло зростанню продуктивності сільського господарства, використанню додаткових сил у промислово-ремесничому виробництві.

У соціально-економічному відношенні це був час повномасштабного утвердження приватновласницьких відносин. Влада-власність на землю та інші природні ресурси зберігалася, але втрачала свої панування. Поряд з державним сектором утверджувався приватний, у першу чергу у вигляді рухомості, торговельного та фінансового капіталу як частини додаткового продукту після сплати державних зобов'язань.

2. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час»

Традиційні цивілізації Сходу — Близькосхідна-Мусульманська, Індійсько-Південноазійська, Китайсько-Далекосхідна — розвивалися переважно на основі кризи ранніх цивілізацій і переходу в різних формах і різними темпами до станово-класових відносин.

У Східному Середземномор'ї на землі Палестини був написаний *Старий Заповіт Біблії*, що є важливим історичним джерелом з історії господарства стародавніх євреїв та іудейсько-ізраїльських держав.

Ідейно-ціннісною установкою Біблії є визнання людської індивідуальності та примату особистості, як образу та подобою Божого, над соціальним статусом, національною належністю тощо. Основою Мойсеевих законів є *справедливість*, що означає визнання прав людини на життя, власність, одяг, житло, працю і відпочинок, і *праведність*, що передбачає виконання людиною своїх обов'язків відповідно до заповідей Бога.

Економічні уявлення Старого Заповіту — *це захист інтересів бідних верств населення, засудження багатства і влади, заклик до відновлення земельної патріархальної громади. Засуджувалися надмірне нагромадження багатства і розкоші, лихварство, пропонувалося боргове рабство обмежити шістьма роками, заборонялося використовувати потреби ближніх для власного збагачення, затримувати плату за працю найманого робітника, обважувати та обмірювати покупців, вимагалось періодично прощати борги і*

відпускати на волю рабів, багатство розглядалося як знак божої прихильності за справедливість і праведність.

У I ст. н. е. у Палестині виникли перші християнські громади, зародилося християнство як релігія гноблених.

У середині I тис. до н. е. в умовах ранньозалізного часу відбувся перехід від ранньоцивілізаційних суспільств до традиційного станово-класового суспільства. Освоєна долина річки Ганга (Північна Індія) стала центром Індійської цивілізації. Проте Давня Індія було політично роздроблено. На початок VI ст. до н. е. в Північній Індії було 16 держав-князівств. Це сприяло завоюванням перського царя Дарія I та Олександра Македонського. В кінці IV ст. до н. е. утворилася імперія Маур'їв, територія якої охопила більшу частину Індії. Вона була знищена зовнішніми вторгненнями в II ст. до н. е.

Зрошувальне землеробство та необхідність іригаційних систем, що захищали від паводків, зумовили збереження економічного значення державно-бюрократичного апарату та територіальної землеробської громади, поступове переростання редиistribuтивної системи у фіскальну. Варнова система переросла у кастову. Каста спочатку були професійними групами людей, що поступово набули статусу ієрархічно підпорядкованих корпорацій. Ради старійшин регламентували та контролювали життя своїх членів, виключення людини з каста фактично ставило його поза громадою.

3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав

Західна модель цивілізаційного розвитку хронологічно пов'язана з періодом раннього залізного віку. В Європі він поділяється на два періоди: гольштадський (IX–V ст. до н. е.) і латенський (V ст. до н. е. – V ст. н. е.). Гольштадську культуру характеризує співіснування бронзових і залізних знарядь праці та зброї, перехід від мотичного до орного землеробства. В латенський період домінуючими стали вироби із заліза. **У межах західного цивілізаційного розвитку виділилися дві лінії: західноєвропейська і Греко-Римська цивілізаційні системи (в літературі їх визначають як «германський» і «античний» способи виробництва).**

Західноєвропейська цивілізаційна система. У другій половині I тис. до н. е. на території Західної та Центральної Європи сформувалися такі *ранні цивілізаційні системи* як *Кельтська* (від Іспанії до Нижнього Подунав'я) та *Фракійська* (Дакія, Іллірія). Ранньоцивілізаційні суспільства були військово-політичними соціальними організаціями (королівствами, князівствами), що територіально охоплювали декілька сотень сусідсько-землеробських громад і укріплені міські центри. Через відсутність необхідності в колективній праці базовою господарською формою західних цивілізацій були сімейні домогосподарства від дрібних до великих — автономні та самостійні у виробничому відношенні з індивідуальним володінням землею в межах

землеробської громади. За умови верховної власності держави на землю селяни сплачували ренту-податок і виконували трудові повинності. Створювалися умови для утвердження експлуаторських відносин на основі приватної власності на засоби виробництва, розкладу громади як виробничого організму. Важливе значення мало стягування даними з підкорених народів.

На межі нашої ери майже весь кельтський світ був підкорений римлянами, кордони Римської імперії проходили по річках Рейн і Дунай.

У I ст. до н. е. германські племена, які жили на узбережжі Північного та Балтійського морів, почали розселення територією Європи і наступ на імперію. Давньогерманське суспільство складалося з воєначальників «королів», нобілів (представників родоплемінної знаті), дружинників, общинників, вільновідпущеників і рабів. Виробництво відбувалося силами окремих домогосподарств, які сплачували ренту-податок. Виробнича самостійність забезпечувала високий рівень особистої свободи. Залежне населення сплачувало данину. Господарство було натуральним, велася торгівля з античною цивілізацією. В IV–V ст. н. е. варварські загони переходили на військову службу до римлян, приймали римське громадянство (поселенці-федерати). Із занепадом Римської імперії в її межах склалися варварські королівства. Отже, у процесі формування західноєвропейської цивілізації велику роль відіграла пізньоантична, власне римська цивілізація.

4. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції

Для економічного розвитку Стародавньої Греції важливе значення мали географічні, економічні та політичні чинники, а саме: різноманітність природних умов, можливості для розвитку багатогалузевого сільського господарства («середземноморська тріада»: зернові, оливки, виноград, тваринництво і рибальство), наявність власної металургійної бази, розташування на перехресті торговельних шляхів, асиміляція східної культури, особливості аграрної культури, ремесла і торгівлі, швидке руйнування землеробської громади, переваги республіканського правління.

Після загибелі Кріто-Мікенського суспільства розвиток Стародавньої Греції відбувався на основі західної цивілізаційної моделі. Були закладені основа європейського шляху розвитку.

У добу осьового часу сформувалося традиційне станово-класове цивілізаційне суспільство.

VIII–VI ст. до н. е. отримали назву архаїчного періоду. Рання форма полісної громади трансформувалася у полісну державу. Поліс був містом-державою з належною територією, населення становили землероби і скотарі, ремісники та торговці. Поліси організовувалися за принципом автаркії: політичної, економічної самостійності та самодостатності, об'єднувалися в

політичні союзи. У межах полісів формувалися економічні відносини, зокрема щодо володіння землею та розподілу праці на міновій, згодом товарно-ринковій основі. *Сформувалося два типи полісів:*

- торгово-ремісничий, із використанням у виробництві праці рабів (Афіни, Мілет, Коринф, Сиракузи)
- аграрний, в якому переважала сільськогосподарська праця, торгівля і товарно-грошові відносини розвивалися повільно. Повноправні громадяни були користувачами землі без права її відчуження. Жителі міста-держави колективно експлуатували політично та економічно залежне населення (Спарта, міста Фессалії, Беотії);

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції у VIII–VI ст. до н. е. стала *Велика колонізація*, що здійснювалася у трьох головних напрямках: західному (Італія та Сицилія), північно-східному (Чорноморський регіон), південному та південно-східному (Північна Африка). Щодо причин колонізації існують такі погляди: «*виробничий або аграрний*» через неспроможність в умовах тогочасного розвитку продуктивних сил використати наявні людські ресурси, обмеженість наявних і пошук нових виробничих ресурсів, насамперед земельних для розв'язання зернової проблеми у полісах; «*торговельний*» — прагнення знайти ринки збуту продукції полісів і встановити контроль за торговельними шляхами; «*сировинний*» з метою забезпечення сировиною (зерном, будівельним лісом, металами тощо) та людьми; *політична еміграція*. Колонізація сприяла розвитку господарства, поширенню грецької матеріальної культури, зменшенню соціальних конфліктів.

Період V – на початку IV ст. до н. е. у наукових джерелах характеризується як зрілість грецької економіки. Дискусійним є питання визначення господарства як класичного рабовласницького. Поширилася індивідуальна приватна власність. Земля концентрувалася у власності окремих осіб внаслідок купівлі-продажу. Одночасно окремі громадяни втрачали землю. Основними організаційно-господарськими формами були у сільському господарстві рабовласницькі маєтки, у промисловості — ремісничі майстерні у містах. Переважало дрібне парцелярне аграрне і ремісниче виробництво. Працю рабів використовували в усіх сферах виробництва: в сільському господарстві у великих господарствах; Кількість рабів становила приблизно третину населення. Рабами вважалися особи, які були чужою власністю, не мали власності на засоби виробництва, працювали на основі позаекономічного примусу.

Господарство античної Греції характеризувалась галузевою структурою та територіальною спеціалізацією. Основними формами

організації господарства були маєток родової знаті та селянське господарство, ремісничі майстерні (ергастерія).

Сільське господарство було основою економіки. Розвивалися такі галузі як тваринництво (скотарство і вівчарство) у гірських районах, зернове рослинництво і спеціальні галузі (вирощували виноград, маслини, городні та садові культури), що стали основними, на рівнинах, скотарство та свинарство.

Центрами промислового виробництва були міста. Ремесло стало основною формою промислового виробництва, набувало галузевого характеру. Визначилися такі галузі, як добувна (видобування залізної руди, срібла, золота), металургія, металообробка, керамічна, будівництво, суднобудування тощо.

В умовах панування натурального господарства розвивалося просте товарне виробництво як економічний уклад. Внутрішній товарний обіг між сільськогосподарськими виробниками та ремісниками був незначним. Переважаюче значення мала зовнішня торгівля, зокрема морська. Поширилися дві її форми: посередницька та експортна.

IV ст. до н. е. в історії економіки Стародавньої Греції — це період розвитку товарно-грошових відносин в умовах кризи класичного грецького полісу. Антична форма власності трансформувалася у приватну. Земля стала джерелом доходу, продавалася-купувалася, орендувалася, пришвидшилася її концентрація. Власниками землі ставали метеки. Вони почали займатися сільським господарством, громадяни — торгівлею, промисловим виробництвом, лихварством. Гроші, а не земля, стали основною формою багатства і визначали місце особи в соціально-політичному житті поліса. Посилилася економічна диференціація населення. Чисельність рабів збільшувалася, ними ставали і греки. ***Економічну думку Стародавньої Греції*** представляють видатні мислителі Ксенофонт, Платон, Аристотель.

Давньогрецький філософ, воєначальник і державний діяч **Ксенофонт Афінський** (430–355 до н. е.) економічні погляди виклав в працях «Ойкономія» («Про домашнє господарство») та «Про доходи», в яких визначив правила ведення господарства як науку «економікос». Ксенофонт під господарством розумів управління майном, а під майном все, що корисне людині. ***У своїх творах Ксенофонт:***

- писав про природність поділу праці на фізичну та розумову, значення спеціалізація у поліпшенні якості продукції та збільшенні виробництва, взаємозв'язок між ступенем поділом праці та товарно-грошовими відносинами;
- основною галуззю господарства вважав землеробство, яке є джерелом добробуту, протиставляв його промисловості, село — місту.

Стверджував, що раціональне ведення господарства є джерелом збагачення, а для цього необхідно «жити так, щоб залишався надлишок»;

- одним з перших звернув увагу на споживання блага в якості споживної та мінової вартості, пов'язав споживну вартість з корисністю;
- засуджував лихварський капітал;
- визнавав необхідність існування грошей, визнаючи вагомими такі їх функції як засіб обігу та засобу нагромадження. Пропонував постійно накопичувати гроші на випадок війни, для розширення пануючого на той час натурального виробництва;
- писав, що завданням економічної політики держави є організація праці, розширення зовнішньої торгівлі, збільшення державної казни.

Філософ і громадський діяч **Платон** (427–347 до н. е.) свої думки виклав у творах «Держава» і «Закони». У праці «Держава» він запропонував проект суспільного устрою «ідеальної держави». На його думку вона повинна будуватися на трьох основах людської душі (розумі, мужності та стриманості), трьох основах держави (злагода, захист. діловитість) і трьох станах суспільства (правителі, воїни та виробники землероби, ремісники, дрібні торговці). Кожен стан має права та обов'язки, суворо регламентовані державою. Раби, як власність вільних громадян або живе знаряддя праці, не становили жодного суспільного класу в суспільстві.

На думку Платона, основою господарського розвитку є землеробство і натуральне господарство. Ремесло і дрібна торгівля є працею негреків, їх розвиток регламентує держава. Він визнавав доцільність грошового обігу, виконання грошима функцій міри вартості та засобу обігу, поставив питання про можливість державного регулювання цін.

У праці «Закони» Платон протиставляв «ідеальний» і «негативний» типи суспільства залежно від поведінки людей, їх матеріальних турбот і стимулів. Виступав за верховну власність держави на землю, розподіл земель і відродження дрібного селянства, колонізацію для зменшення класових протиріч, заборону продажу земельних наділів, поділ населення на стани, призначення на посади та стягнення податків залежно від матеріального стану, державне регулювання виробництва і розподілу, регламентацію асортименту товарів, встановлення меж коливання цін. Поділяв населення на три класи: філософи та воїни мають забезпечувати суспільні інтереси, простолюдини (землероби, ремісники, купці) повинні забезпечувати потреби перших двох та власні. Їх діяльність пропонував організувати за корпоративним принципом із чисельними обмеженнями та регламентацією. Філософ орієнтувався на спартанський тип господарства, пропонуючи

ліквідувати полісну демократію, обмежити права вільного населення, сформулював правила робототоргівлі, виступав проти лихварства та продажу товарів у кредит.

Філософ **Аристотель** (384–322 до н. е.), учень Платона, є найвидатнішим представником економічної античної думки. У працях «Політика» (8 книг), «Економіка» (3 книги), «Нікомахова етика» (10 книг) досліджено політичні, економічні та соціальні проблеми суспільства в умовах кризи грецького суспільства, вперше досліджено суть і дію економічних законів, закладено основи економічної науки. *У своїх працях Аристотель:*

- запропонував на противагу «ідеальній держави» Платона теорію рабовласницької держави, яка розвивається за природними законами панування та підпорядкування. Господарство — натуральне з приватною власністю, переважанням аграрної економіки, дрібною торгівлею (справедливим обміном), середньо-заможним соціальним станом;
- поділив працю на розумову та фізичну, суспільство на вільних і рабів, вільне населення — на 5 станів: землеробів і скотарів, ремісників, торговців, найманих робітників, воїнів. Раби не вважалися членами суспільства, рабство розглядалося як природне явище. Рабство пояснював психологічними чинниками: є люди, яким вигідно бути рабами та керованими, і є люди, які керують;
- висунув концепцію економіки та хрематистики. Економіка є природною і справедливою господарською діяльністю, що забезпечує життя домогосподарства та держави. «Хрематистику» (від слова «хрема» — майно, володіння) визначав як мистецтво наживати багатство через великі торговельні та лихварські угоди, вкладати і нагромаджувати капітал;
- досліджував походження грошей як результат угоди людей з метою регулювання стихійного руху товарів. Виокремлював такі функції грошей як засіб обігу і міра вартості;
- аналізуючи форми обміну, писав, що в його пропорціях лежить корисність товарів, порівняльними яких роблять гроші. За умов простого обміну товару на товар ($T - T$) на основі еквівалентності гроші відносяться до «економіки». З появою грошей обмін стає товарно-грошовим, метою торгівлі стає «хрематистика» ($T - T - T^1$, де T^1 — гроші з торговельним прибутком). Зазначав, що «чистої» економіки не може бути,

оскільки там, де товари виробляються для обміну, з економіки безперервно виростає хремастика.

5. Господарство та економічна думка Стародавнього Риму

Економічну історію Стародавнього Риму традиційно розглядають у контексті основних періодів економічного та політичного розвитку:

➤ патріархально-царський період VIII–VI ст. до н. е. та республіканський період упродовж 509 р. – III ст. до н. е., домінування натурального господарства і античної форми власності на землю;

➤ республіканський період у II ст. – 31 рр. до н. е. та імперський період із 31 р. до н. е. – II ст. н. е. — розвинена антична економіка, панування приватновласницьких відносин з системою рабства, яка оцінюється в літературі як рабовласницький уклад;

➤ імперський період III–V ст. н. е. — криза античної економіки, формування профеодальних відносин.

Наприкінці II тис. до н. е. на території Апеннінського півострова (Італія) розпочався період переходу від бронзової до залізної доби. Економічно найрозвинутішою на той час була *етруська культура (XI–VI ст. до н. е.)*, що охопила Середню та Північну Італію. Етрусські суспільства були ранньополітичними державоутвореннями з царською владою. В VII ст. перетворилися на аристократичні міста-держави, об'єднані у федерацію, при владі були глави родів, останні володіли землею та експлуатували підкорене місцеве населення, яке обробляло наділи за частину врожаю. Сільське господарство, ремесло та торгівля формувалися як самостійні галузі.

Ранній Рим як поселення сформувався у середині VIII ст. до н. е. на території Лації (Середня Італія). У середині VII ст. до н. е. встановилося панування етрусків, династії царів яких, на думку вчених, до 509 р. правили Римом. Проте політичне значення Риму швидко зростало. У VI ст. до н. е. Рим очолив Латинський союз, який об'єднав 47 племен.

Упродовж VIII–VI ст. до н. е. тривав процес розкладу римської родової громади, її трансформування у землеробську, соціальної та майнової диференціації населення. За соціальним становищем населення поділялося на патриціїв (членів римської родової общини, згодом — родової знаті), плебеїв (вільного населення, без прав громадянства та користування громадськими землями, які займалися ремеслом і торгівлею), клієнтів (неповноправних громадян, юридично залежних від патриціїв) і рабів.

Господарство Римської держави розвивалося як взаємопов'язана система сільського господарства, промисловості та обігу, які мали галузевий характер, визначалися рабовласницькими економічними відносинами.

Сільське господарство було домінуючим виробництвом. Аграрні відносини характеризували такі процеси, як зміцнення приватної власності на землю, ліквідація всіх обмежень щодо купівлі та продажу землі. Відбувалося зменшення дрібного селянського та зростання середнього і великого землеволодіння.

Промисловість Римської держави мала характер міського дрібного ремісничого виробництва. В I ст. до н. е. ремесло стало галузевим і територіально спеціалізованим. *За підрахунками вчених валове ремісниче виробництво складало не більше десятої частини сільськогосподарського.* Розвивалися метало- і деревообробка, виготовлення знарядь праці та предметів побуту, зброї та будівельних матеріалів, ткацтво, гончарство, скловиробництво, ювелірна і парфумерна справи, суднобудування, будівництво будинків, громадських споруд, шляхів із твердим покриттям, мостів, тунелів і каналів.

В економіці Римської держави поєднувалися домінуюче натуральне господарство і просте товарне виробництво як економічний уклад. Суспільне виробництво поділялося на натуральний і товарний сектора. Більша частина продукції споживалася в господарствах-виробниках. Товарний сектор економіки представляла продукція орієнтованих на ринок спеціалізованих галузей господарства рабовласницьких вілл переважно в римській Італії.

У Римській державі склалася грошово-кредитна система. Центром грошових і торгових операцій був Рим.

Сформувалася система державних фінансів. Вона ґрунтувалася на експлуатації провінцій. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки — державні (поземельний та подушний) і муніципальні — сплачували власники землі та майна. Фінансової адміністрації не було. Відкупники (публікани) вносили у державну скарбницю всю суму податків, а потім через своїх людей збирали їх у 3–4 рази більше від норми (відкупну систему скасовано в II ст. н. е.). Об'єднуючись у спілки, відкупники створювали акціонерні компанії.

Економічну думку Стародавнього Риму представляли праці землевласників і рабовласників М. Катона, Л.Ю. Колумелли, М.Т. Варрона, Г. Плінія Старшого, присвячені проблемам поліпшення агрокультури, підвищення доходності маєтку, організації праці рабів.

Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) у праці «Землеробство» запропонував практичні рекомендації щодо підвищення доходності рабовласницького маєтку. Землеробство, на його думку, є почесним заняттям, а знання та організаційні здібності власника маєтку визначають його доходність. Необхідно регламентувати виробництво,

використовувати необхідні агротехнічні засоби, обмірковувати умови передачі землі в оренду, організацію праці рабів, реалізацію надлишків виробленої продукції. Рабів необхідно утримувати у суворості; раціонально використовувати їх працю, стимулювати старанність, молодих рабів виховувати в покорі, підтримувати в їх середовищі ворожість, поширювати конфлікти, незгоди між ними, вчасно звільнятися від старих та малих, карати за найменшу провину. Зразковим вважав багатогалузеве господарство, що забезпечує самодостатність маєтку, та одночасно виробляти товарні види продукції — виноград і оливки.

Марк Теренцій Варрон (116–27 рр. до н. е.) залишив у спадок три книги «Про сільське господарство», в яких проаналізував чинники інтенсивного ведення сільського господарства. Обґрунтовував необхідність агрокультури, розвиток скотарства, застосування агрономічних наук, використання матеріальної зацікавленості рабів шляхом вільного режиму праці рабів, поліпшення харчування і зменшення обсягу роботи. Пропонував використовувати працю найманих робітників. Критерієм прибутковості латифундій вважав вигідний вивіз продукції в сусідні регіони та закупівлю необхідних товарів.

Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н. е.) у 12-томній праці «Про сільське господарство», використовуючи праці грецьких і римських агрономів, проаналізував організацію господарства у рабовласницькому маєтку за умов кризових явищ. Автор писав про низьку продуктивність рабовласницької праці, про те що раби погано обробляють поля, доглядають худобу, ламають інвентар, крадуть і обманюють землевласників. Пропонував організувати сільськогосподарське виробництво на основі оренди землі вільними селянами-колонами, збільшувати обсяги товарного виробництва, впроваджувати досягнення науки.

Важливе значення мало поширення християнської релігії. Економічні погляди християнства базуються на концепції рівності усіх людей перед Богом, справедливості, соціальної, а не індивідуальної оцінки праці. З ідеєю рівності пов'язані принципи загального обов'язку працювати та розподіляти за працю: «Кожен отримує винагороду за свою працю». Засуджувалося лихварство, стягнення процентів за борги. Із перетворенням християнства на панівну релігію з'явилися консервативні погляди, які виправдовували рабство, існуючі порядки, проголошували необхідність покорі і терпіння.

Найвідомішим християнським автором був **Августин Блаженний** (353–430), який у творі «Про град божий» розглядав світ як історію, персональну долю людини, спасіння або погибель, заперечував висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Доводив, що

фізична праця є почесною, сільське господарство — найпочесніше заняття людини, засуджував торгівлю та позику під процент.

6. Господарство населення на території України в «осьовий час». **Господарство давніх слов'ян**

Доба «осьового часу» аналізується як скіфо-античний період, другий період раннього залізного віку.

Господарський розвиток на території Південної та Південно-Східної України і Криму визначали скіфські племена (середина VII–III ст. до н. е.). В VI ст. до н. е. сформувалася скіфська держава — Велика Скіфія як союз племен. У III ст. до н. е. під натиском кочових племен сарматів і внаслідок погіршення кліматичних умов частина скіфів мігрувала на територію Нижнього Подніпров'я і степового Криму, де утворила державу Мала Скіфія. Інша частина співіснувала зі сарматами.

Скіфів поділяють на землеробів (скіфи-хлібороби, скіфи-орачі) і кочівників (скіфи царські та скіфи-кочові). Скіфи-землероби використовували перелогову систему землеробства. Сіяли пшеницю, жито, просо, боби, коноплі, вирощували городні культури, займалися тваринництвом. Жали залізними серпами. Мололи зерно на примітивній зернотерці, пізніше — на ручному млині. Скіфи-скотарі випасали коней, корів, овець, свиней. Розвивалася домашня промисловість і громадське ремесло: кушнірство, ткацьке, виготовлення одягу, чоботарство, металургійне, зброярство, ювелірне. Для виготовлення бронзових і залізних виробів використовували ливарство і ковальство. Знайдено залишки форм з каменю та глини, сиродутного горну (домниці), ковальське горно. Вважається, що скіфи виробляли сталь. Поширення набуло рибальство, добування солі у гирлі Дніпра. Торгували з грецькими полісами Північного Причорномор'я. Вивозили зерно, солону рибу, хутро, віск, мед, конопляне полотно, рабів. Ввозили вино, золото і срібло, вироби з них, зброю, дорогоцінні речі. Економічні відносини характеризувалися переходом від первісних до рабовласницьких. Існувало патріархальне рабство.

Античні міста-держави на території Північного Причорномор'я поширились в VII ст. до н. е. — IV ст. н. е. Їх виникнення зумовлене так званою античною колонізацією Північного Причорномор'я. Поступово вони стали самостійними полісами-державами. Існували чотири райони колонізації: Південне Побужжя (Березань, Ольвія), Подністров'я (Тіра, Ніконія), Керченський півострів (Пантікапей), Південно-Західний берег Криму (Херсонес). У V ст. до н. е. — 70-х рр. IV ст. н. е. на Керченському півострові та о. Тамань було Боспорське царство із столицею Пантікапей.

Античні міста-держави відтворювали соціально-політичну й економічну систему Греції. Тому в їх історії виокремлюють архаїчний, класичний,

елліністичний і римський періоди розвитку. Земля, що належала містам і надавалася у користування колоністам, стала їх власністю. Площа ділянки-клера становила 4–4,5 га. Рабовласницький маєток досягав 26 га. У землеробстві практикували двопілля, угноєння ґрунту, зміну ярих і озимих культур. Спеціалізованою галуззю було виноградарство. Розвивалися тваринництво, ремесло, рибальство, переробка риби. Причорноморський поліс мав архітектуру, планування і забудову античних міст. Особливістю були підвальні житлові приміщення. Важливе значення мала посередницька торгівля між населенням Скіфії та Сарматії, з одного боку, та Грецією — з іншого. Жителі полісів купували у місцевого населення і вивозили до Греції зерно, худобу, рибу, шкіру, хутро, рабів. У полісах виготовляли, привозили з метрополії та перепродували ремісничі вироби, тканини, ароматичні речовини, маслинову олію, вино, посуд, предмети розкоші. Міста карбували власну мідну та срібну монету.

У I–III ст. н. е. у містах-полісах поширилася римська провінційна культура. Значення античних міст Північного Причорномор'я полягає в поширенні на території України передової на той час матеріальної культури.

У *третьому періоді раннього залізного віку* (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.) значну частину населення України становили сарматські племена (царські сармати, роксолани, алани, язиги тощо). Їхнє панування було припинено навалюю готів і гунів у III–IV ст. н. е. Основу господарства становило кочове тваринництво. Розводили коней, велику рогату худобу, овець. У I ст. н. е. частина племен перейшла до осілості, займалася землеробством і ремеслом. Відбувався процес розпаду первісного суспільства.

Господарство давніх слов'ян на території України. На рубежі нашої ери слов'яни виокремилися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з балтами, германцями, фракійцями, сарматами, угрофінами. У науковій літературі період етногенезу слов'ян від рубежу н. е. до V ст. н. е. *визначається як давньослов'янський (період етнічного самоутвердження).* Слов'яни створили на території України такі археологічні культури, як *зарубинецька в III–II ст. до н. е. – I ст. н. е.* на території Середнього Дніпра, Прип'яті та Десни; *тиеворська в II ст. до н. е. – IV ст. н. е.* на території Подністров'я, Поділля і Закарпаття; *черняхівська* на території від Подніпров'я до Дунаю і Польщі та *київська* від Подніпров'я до басейна Сули, Ворскли і Псла в *II–V ст. н. е.* У писемних римських джерелах давні слов'яни відомі як венеди. Готський історик Йордан писав про державу антів (IV ст. н. е. – 602 р.).

Головним заняттям населення було сільське господарство. Застосовували рало із залізним наконечником, яким розпушували ґрунт, але не перевертали. У племен черняхівської культури для розмелювання зерен з'явилися жорна,

продуктивність яких була вища від зернотерки в 3–4 рази. Вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо, гречку, горох, сочевицю, вику, коноплі. Переважала двопільна система землеробства. Розводили корів, коней, свиней, овець, кіз, собак.

Розвивалися домашня промисловість (прядіння, ткацтво, гончарство, деревообробка) і громадське ремесло. Значного розвитку набуло залізорудне і залізообробне виробництво. Відомі понад 50 найменувань виробів із заліза. Використовувалися вироби з кольорових металів (більшість предметів з бронзи). У керамічному виробництві кухонний і столовий посуд виготовляли як ліпним, так і гончарним способами. Виокремилися косторізне і каменерізне, ювелірне ремесло. Житла були заглибленими й наземними, стіни — стовбові, каркасні, зрубні та глинобитні. Опалювали житло відкритим вогнищем чи глинобитною піччю. Існували торговельні контакти з північнопричорноморськими рабовласницькими полісами-державами. Серед імпортованих речей є амфори, гончарний посуд, дзеркала, прикраси.

Панувала землеробська громада з великою патріархальною родиною. Зростала майнова та соціальна нерівність. Виникли племенні та політичні об'єднання.